

ŻYRARDÓW

Paweł Hulka-Laskowski

W 1833 roku do należącej do dóbr hrabiów Łubieńskich wsi Ruda Guzowska przeniesiono fabrykę wyrobów lnianych. Wcześniej, od 1828 roku, była ona zlokalizowana we wsi Marymont (dziś to dzielnica Warszawy). Organizatorem przędzalni lnu, na zlecenie rządu Królestwa Polskiego, był Filip de Girard, m.in. wynalazca turbiny wodnej. To od jego nazwiska pochodzi nazwa Żyrardów, do którego Mazowiecki Szlak Literacki wiedzie z powodu związanego z nim przez większość życia Pawła Hulki-Laskowskiego, powieściopisarza, publicysty, tłumacza, krytyka literackiego.

Hulka-Laskowski urodził się właśnie w Żyrardowie, 25 czerwca 1881 roku. Syn czeskich emigrantów, Józefa Hulki i Elżbiety z Howorków, pracowników fabryki włókienniczej. Chodził do elementarnej szkoły fabrycznej i zanim wyjechał na studia, był pisarzem oddziałowym w kantorze tkalni. W 1901 r. zadebiutował przekładem noweli Svatopluka Cecha *Jastrząb contra Hordliczka*. Odtąd używał pseudonimu literackiego Paweł Laskowski.

Od 1902 r. studiował filozofię, religioznawstwo i teologię na Uniwersytecie w Heidelbergu. Cztery lata później ożenił się z Kazimierą, z którą miał córkę Elżbietę. Po powrocie do kraju, zanim w 1910 r. na stałe zamieszkał w Żyrardowie, podjął działalność publicystyczną i, podejrzany o współudział w zamachu na komendanta żandarmerii rosyjskiej, został aresztowany i uwięziony na Pawiaku.

W Żyrardowie tworzył i działał społecznie. Prowadził wykłady i kursy dla robotników żyrardowskich, brał czynny udział w pracach Klubu Robotniczego i Stowarzyszenia Samokształcenie. W dwudziestoleciu międzywojennym zainicjował szeroką kampanię prasową przeciwko bezrobociu i biedzie robotników Żyrardowa. Autor m.in. wspomnień „*Mój Żyrardów*”. Tłumaczył na polski dzieła takich autorów, jak: Karel Čapek, Božena Němcová, Jonathan Swift, James Fenimore Cooper, Dmitrij Mereżkowski, Ernst Kretschmer, Emil Ludwig, Roger Martin du Gard. Najbardziej jest znany z przekładu „*Przygód dobrego wojaka Szwejka*” Jaroslava Haška.

W dwudziestoleciu międzywojennym pisał do wielu czasopism, współpracował z „*Wiadomościami Literackimi*” i ewangelickim pismem Jednota. W 1921 wspólnie z żoną zaczął wydawać niezależne „*Echo Żyrardowskie*”, które było pierwszą gazetą w mieście. Był człowiekiem religijnym, ewangelikiem reformowanym. Pracował i żył w myśl nakazów wiary, czego nigdy nie ukrywał.

W sierpniu 1945 r. Paweł Hulka-Laskowski, jako ekspert od stosunków polsko-czeskich, został skierowany do pracy w dyplomacji w Cieszyńskie. Wraz z rodziną zamieszkał w Wiśle, a następnie w Cieszynie. Współpracował z czasopismami „*Odrodzenie*”, „*Warszawa*” oraz katowicką „*Trybuną Robotniczą*”, na łamach której publikował w odcinkach zbiór wspomnień i refleksji „*Księżyc nad Cieszynem*”. Zmarł 29 października 1946 r., 3 listopada został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Cieszynie.

Pisarz jest uznawany za najwybitniejszego obywatela Żyrardowa, w 1996 r władze miasta nadały mu tytuł Zasłużonego dla miasta Żyrardowa, zaś lata 2001 i 2011 ogłosiły Rokiem Pawła Hulki-Laskowskiego.

Miejsca i obiekty związane z Pawłem Hulką-Laskowskim

- **Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie** 2 maja 1991 r. otworzyło nowy Oddział - Gabinet Pisarza Pawła Hulki-Laskowskiego, zlokalizowany w mieszkaniu robotniczym, które zajmował wraz z rodziną przez 30 lat. Otwarta ekspozycja stała się częścią obchodów 30-lecia istnienia Muzeum i była długo oczekiwana przez wielu mieszkańców miasta. Za otwarcie Oddziału i przygotowanie w nim ekspozycji Muzeum Mazowsza Zachodniego Żyrardowie w roku 1992 otrzymało wyróżnienie w organizowanym przez ministra kultury i sztuki ogólnopolskim konkursie na najciekawsze wydarzenie muzealne.
- Na domu przy ul. Narutowicza 34, w którym mieszkał i tworzył i w którym znajduje się dziś Gabinet Pisarza z tablicą pamiątkową. W Gabinetecie jest stała wystawa „Paweł Hulka-Laskowski 1881-1946. Pisarz z żyrardowskim rodowodem” oraz odtworzone wnętrze. Część biograficzna zawiera liczne fotografie, dokumenty i teksty przedstawiające życiorys pisarza, jego działalność literacką i społeczną. Wyposażenie gabinetu stanowią meble, pamiątki, dzieła sztuki i fotografie. dopełnieniem jest wielojęzyczny księgozbiór: encyklopedie, słowniki i literatura piękna. Wśród nich są książki z autografami pisarza oraz dedykacjami od autorów: Emila Zegadłowicza, Gustawa Morcinka, Tadeusza Boya-Żeleńskiego.

Lekcje muzealne dla młodzieży szkolnej Paweł Hulka-Laskowski (wizyta w Gabinetecie Pisarza). W programie lekcji:

- Paweł Hulka-Laskowski - pisarz publicysta
- Żyrardowski rodowód Pawła Hulki-Laskowskiego
- Działalność publicystyczna Pawła Hulki-Laskowskiego
- "Mój Żyrardów" - książka pisarza o życiu miasta.
- Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie udostępnia swoje zbiory ksiąg w formie biblioteki (ul. Karola Dittricha 1, Żyrardów, tel.: 46 855 33 13, 46 854 81 80), w której ma bogaty księgozbiór liczący 4860 pozycji. W ostatnim czasie muzeum otrzymało w darze zbiór XIX-wiecznej literatury religijnej wyznania ewangelicko-augsburskiego oraz interesujące pozycje związane z żyrardowskim pisarzem Pawłem Hulką-Laskowskim.
- Zespół Szkół Społecznych STO im. Pawła Hulki-Laskowskiego ul. Armii Krajowej 3, tel.: 46 855 48 38, www.spoleczna.edu.lap.pl.
- Miejska Biblioteka Publiczna im. Pawła Hulki-Laskowskiego, ul. Mostowa 1, www.mbp.zyrardow.pl
- Ośrodek Badania Kultury Miasta TPŻ im. Pawła Hulki-Laskowskiego
- Ulica Pawła Hulki-Laskowskiego.

Imprezy cykliczne

- 3 kwadransy z muzyką – oraz w miesiącu
- Konkurs plastyczny: Moja przygoda w muzeum – cyklicznie
- Rajd szlakiem zabytków
- Konkurs wiedzy historycznej: Gdzie są kwiaty z tamtych lat

O mieście

W 1829 r. Tomasz, Jan i Henryk Łubieńscy, Józef Lubowidzki – wiceprezes Banku Polskiego i Karol Scholtz – radca handlowy Banku, założyli spółkę o nazwie „Karol Scholtz i Spółka”. Jej celem był rozwój mechanicznego przędzenia lnu na maszynach wynalezionych przez Filipa de Girarda. Formalny akt spółki spisano 9 sierpnia 1830 roku. Osada, w której w ciągu 2 lat miały zostać zbudowane budynki fabryczne oraz mieszkalne dla tkaczy i robotników, nosiła nazwę Żyrardów. Powstanie Listopadowe nieco opóźniło te prace, bo w fabryce w tym czasie ruszyła produkcja broni, ale już 24 lipca 1833 r. w planowanym kształcie żyrardowskie zakłady były gotowe.

W 1857 roku spółkę kupili Karol Hielle i Karol Dittrich, którzy kontynuowali budowę i rozbudowę fabryki oraz osady. Ale historia Żyrardowa to także historia robotniczych strajków. Pierwszy miał miejsce w kwietniu 1883 r., po obniżeniu płac pracownikom zatrudnionym w szpularni. Następne w latach 1885, 1887, 1889, 1891, 1895, 1905.

Tuż przed I wojną światową Żyrardów był rozwijającym się ośrodkiem przemysłowym. Zakłady żyrardowskie były największą fabryką tej branży w Królestwie Polskim i największą fabryką wyrobów lnianych w Europie. Zaczęły powstawać także inne drobne zakłady produkcyjne i usługowe, m.in.: garbarnie, browar, gorzelnia, pracownie krawieckie itp.

Czas wojny przyniósł regres. Brak zatrudnienia powodował, że osada fabryczna zaczęła powoli pustoszeć. Po zajęciu Żyrardowa Niemcy zlikwidowali wypłacane dotychczas robotnikom przez zarząd fabryki zapomogi. A jednocześnie, na mocy zarządzeń okupacyjnych władz niemieckich, w 1916 r. Żyrardów uzyskał prawa miejskie.

Na początku okresu międzywojennego zakłady żyrardowskie przeszły pod zarządek państwa, zostały odbudowane i ponownie uruchomione. Jednak po przejęciu w listopadzie 1923 r. zakładów przez konsorcjum francuskie, fabryka zaczęła podupadać. W 1936 r. została przekazana pod zarządek Państwowego Banku Rolnego.

Wojska niemieckie wkroczyły do miasta 12 września 1939 r. W lutym 1941 r. nastąpiło wysiedlenie Żydów z Żyrardowa do getta w Warszawie. Wszyscy zostali zamordowani w Treblince. Żyrardów został wyzwolony 16 stycznia 1945 r.

Zabytki, atrakcje turystyczne

XIX-wieczna osada fabryczna stanowi nieodłączną część obecnego centrum Żyrardowa. Poszczególne zabytkowe obiekty stanowią o całości zachowanego w bardzo dobrym stanie, unikalnego na skalę europejską, modelowego układu miasta przemysłowego. Do czasów nam współczesnych na terenie położonej w centrum miasta osady fabrycznej zachowało się blisko 95% pierwotnej zabudowy, która w większości przypadków wciąż pełni nadane jej przez budowniczych funkcje. Do tego oś kompozycyjna osady, oparta o regularną siatkę ulic, obszary zieleni i widoczny podział na część mieszkalną dla robotników, dzielnicę willową dla wyższego personelu fabryki oraz oddzielne części przemysłową i usługową – razem stanowi o rzeczywistym i materialnym spełnieniu postulatów idealnego XIX-wiecznego miasta przemysłowego. W 1975 r. a następnie w latach 80. i 90. ponad 200 żyrardowskich budynków zostało wpisanych na listę konserwatora zabytków. Nie

mniej ważnym okazało się wpisanie do rejestru całości układu przestrzenno-architektonicznego osady w 1979 r. W 1990 r. powstał projekt zagospodarowania i rewaloryzacji tej zabytkowej części miasta - została wyznaczona strefa ścisłej ochrony konserwatorskiej oraz przylegający do niej obszar ochrony pośredniej, łącznie ponad 70 ha. Świadczy to o niepodlegającym dyskusji niezwyklej walorze poznawczym i wielkości skali przestrzennej Żyrardowskiej osady.

- **Plac targowy** – dawne targowisko położone na wprost byłej bramy wejściowej Żyrardowskiej fabryki, wybrukowane „kocimi łbami”. Było to również miejsce licznych manifestacji i wieców robotniczych. Odbył się tu m.in. pierwszy na terenie Mazowsza i Królestwa Polskiego strajk – strajk szpularek 23-28 kwietnia 1883 r. oraz inne wielkie manifestacje, m.in.: 1 maja 1891 r. oraz 26 grudnia 1905 r. W roku 1924 targowisko przeniesiono na tzw. „Wilczy Kierz” (teren obecnego targowiska miejskiego), a plac nazwano imieniem wojewody mazowieckiego Władysława Sołtana. Od 1928 r. plac Wolności, w czasie okupacji hitlerowskiej pl. Adolfa Hitlera, od 18 lutego 1945 r. do 1998 r. pl. Wolności. Obecnie pl. Jana Pawła II.
- **Budynek mieszkalny** zbudowany w latach 90. XIX w. Pierwotnie na parterze mieściły się sklepy spożywcze, a na piętrze były mieszkania prywatne. Obecnie znajduje się tu „Poczta Polska” oraz szereg lokali mieszkalnych.
- **Ochronka** – przedszkole dla dzieci pracowników zakładów Iniarskich, zbudowane w 1875 r., następnie rozbudowane w 1885 r., z końca XIX w. Uczęszczały tu dzieci od drugiego roku życia, początkowo wszystkie, a później po jednym z każdej rodziny. W 20 oddziałach było 1200 dzieci. W 1889 r. Ochronkę zwiedził Szach Persji, Masr-Eddin. Dzisiaj mieści się tu Miejskie Przedszkole nr 9.
- **Babiniec** – budynek dla ok. 35 wychowawczyń-przedszkolank. Zbudowany obok ochronki w latach 80. XIX w.
- **Budynek magistratu** – powstał ok. 1910 r. Pierwotnie na parterze po lewej stronie od wejścia mieścił się sklep fabryczny (detal), po prawej stronie od wejścia była Poczta. Na I piętrze urzędowali przedstawiciele władz miasta – prezydent i urzędnicy. Na II piętrze były mieszkania służbowe urzędników. Obecnie w całym budynku urzędują władze miasta.
- **Budynek szkoły żeńskiej** – powstał w latach 60. XIX w. Pierwotnie pierwsza żeńska szkoła w Żyrardowie, później Archiwum Państwowe, a w chwili obecnej siedziba m.in. Wydziału Promocji i Kultury Urzędu Miasta oraz organizacji pozarządowych.
- **Dom Ludowy im. Karola Dittricha, tzw. Ludowiec** – pełnił funkcję domu kultury dla pracowników zakładów Iniarskich. Wybudowany z funduszy jednego ze współwłaścicieli zakładów, Karola Dittricha. Oddany do użytku w 1913 r. Znajdował się tu teatr, występowały i występują chóry „Echo” i „Lira”, a obecnie w sali teatralnej działa kino „Len”. Po 1945 r. Międzyzakładowy Dom Kultury, a obecnie Miejski Dom Kultury.
- **Kantoratschule** - w latach 1896-1899 stanął dwupiętrowy budynek tzw. „Cantorschule und Madchenschule” z ryzalitem frontowym o ozdobnym szczycie zwieńczonym arkadowym fryzem. Prowadził ją Adolf Hauptman „dla 40 chłopców”. Najprawdopodobniej szkoła ta miała przygotować do zawodu

- kancelisty, pracownika kantoru. Przeznaczona była głównie dla dzieci niemieckich. Obecnie Gimnazjum Publiczne nr 2.
- **Kościół p.w. Matki Bożej Pocieszenia** – kościół farny, zbudowany w latach 1900-1903, w stylu neogotyckim, arch. Józef Pius Dziekoński. Wybudowany m.in. z funduszy Karola Dittricha, który przeznaczył też na ten cel ponad 3 mln cegieł z będącej jego własnością cegielni w Radziejowicach. Kościół wzorowany na katedrze w Kolonii – 8-krotnie pomniejszony. Witraże projektu Józefa Mehoffera. Obok plebania z 1903 r.
 - **Nowy świat** – dzielnica domów robotniczych. Najstarsze budynki z sąsiedniej ul. Długiej (obecna ul. Limanowskiego) pochodzą z 1867 r. Późniejsza rozbudowa osiedli w 1871 r. i w latach 1880-1910. Domki zbudowane z czerwonej cegły, a charakterystycznym elementem są drewniane budynki gospodarcze z galeryjką i schodami, a także przydomowe ogródki. W kamienicy przy ul. Narutowicza 34 mieści się oddział Muzeum Mazowsza Zachodniego - Gabinet Pisarza Pawła Hulki-Laskowskiego.
 - **Kościół p.w. św. Karola Boromeusza** – zbudowany w 1891 r. w stylu neogotyckim. Pierwszy kościół parafii rzymskokatolickiej w Żyrardowie. Wybudowany dzięki funduszom Karola Dittricha, właściciela Zakładów Lniarskich.
 - **Szpital** – zbudowany w latach 1892-1894 i wzorowany na jednym z najnowocześniejszych w tym czasie szpitali – Klinice Drezdeńskiej. Przeznaczony głównie dla żyrardowskich robotników. Była w nim m.in. elektryczność i centralne ogrzewanie. W szpitalu leczono rannych żołnierzy z okresu I wojny światowej, Bitwy Warszawskiej 1920 r. oraz żołnierzy Wehrmachtu w czasie okupacji.
 - **Stara Szkoła** – zbudowana w 1882 roku. Pierwotnie Szkoła Powszechna nr 1, później szkoła tkacka, a w chwili obecnej Państwowa Szkoła Muzyczna. Przed budynkiem pomnik poświęcony organizacji harcerskiej „Młody Las”, która niosła pomoc rannym polskim żołnierzom we wrześniu 1939 r.
 - **Nowa Szkoła** – zbudowana w latach 1892-96. Dzisiaj Gimnazjum Publiczne nr 2.
 - **Resursa** – zbudowana w latach 80. XIX w. placówka kulturalna dla lokalnej elity, w tym głównie dla urzędników fabrycznych, kadry inżynierskiej i okolicznej szlachty. Odbываły się tu m.in. przedstawienia teatralne, odczyty, bale i zabawy okolicznościowe, funkcjonowała biblioteka. Można było tu również zagrać w bilard. Na zewnętrznej ścianie tablica pamiątkowa poświęcona pierwszemu posiedzeniu Żyrardowskiej Rady Delegatów Robotniczych 19 września 1918 r. Przez wiele lat najbardziej reprezentacyjny budynek w Żyrardowie - są w nim piękne sale z dekoracjami neorenesansowymi. Obok znajduje się budynek dawnej kręgielni.
 - **Dawna ul. Wiskicka** – trakt łączący ziemię rawską z ziemią sochaczewską. Ulica dzieli miasto na dwie czytelne części – część fabryczną (zachodnia strona) i część robotniczą – mieszkalną (wschodnia strona). Do dziś wciąż główna ulica miasta. Obecnie ul. 1 Maja, a zarazem droga krajowa nr 50.
 - **Willa Haupta** – (b.dyrektora generalnego fabryki), zbudowana około 1890 r. w stylu szwajcarskim. Obecnie budynek zajmuje Przedsiębiorstwo Gospodarki Mieszkaniowej „Żyrardów”.

- **Wozownia Zakładowej Straży Ogniowej** – dawna wozownia straży ogniowej zbudowana w 1896 r. Obecnie samochodowy warsztat naprawczy. Jego rewaloryzacja i nadanie nowej funkcji to jeden z pierwszych zrealizowanych projektów rewitalizacji.
- **Pałac reprezentacyjny Karola Dittricha** (współwłaściciela Zakładów Żyrardowskich) – eklektyczny, z lat 1885-1890, typ neorenesansowej rezydencji w tzw. kostiumie francuskim. Obecnie w pałacyku znajduje się siedziba Muzeum Mazowsza Zachodniego.
- **Szkoła Policyjna** – lata 20. XX w. Obecnie budynek mieszkalny.
- **Gołębnik** – były dom starców zbudowany ok. 1913 r. Obecnie budynek mieszkalny.
- **Kościół ewangelicki** – zbudowany w 1898 r. wg projektu Lessnera, w stylu neogotyckim. W latach 70. XX w. odkupiony ze składek mieszkańców na rzecz parafii rzymskokatolickiej p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego.
- **Kaplica ewangelicka** – neogotyck, obecnie kaplica parafii ewangelicko-augsburskiej p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego. Ewentualnie na skalę kraju, a nawet Europy – na jednym terenie, w bezpośrednim sąsiedztwie istnieją obok siebie parafia rzymskokatolicka i ewangelicka.
- **Stołówka zakładowa** – zbudowana ok. 1900 r. Od 1910 r. odbywały się tu pierwsze projekcje filmów z kinematografu. W okresie międzywojennym w budynku mieściło się kino „Bioskop”. Obecnie hala sportowa.
- **Pralnia i łaźnia** – lata 80. XIX w. Oprócz publicznej pralni i kąpieliska, wyodrębniono tu pomieszczenie na kąpiele parowe (sauna). Obiekt funkcjonował do końca lat 80. XX w. Po dokonanej rewitalizacji znajdują się tu gabinety lekarskie i apteka.
- **Budynek pończoszarni „Stella”** – zbudowany ok. 1870 r., późniejsza rozbudowa w latach 1890-1910.
- **Kantor** zbudowany w 1885 r., rozbudowany w 1896 r. Siedziba dyrekcji i biura głównego – tzw. mózg fabryki.
- **Pałac Tyrolski** – najstarszy reprezentacyjny budynek w Żyrardowie, wybudowany w latach 1867-1871 przez Karola Augusta Dittricha dla swojego zięcia, dyrektora fabryki – Ludwika Marcellina, który miał przypominać Marcellinowi jego rodzinne strony. Przy nim altana ogrodowa z XIX w.
- **Familijniak** – sprzed 1867 r., dom wielorodzinny. W tym budynku mieściły się pierwsze zakłady przędzalnicze. Szczególnie cenny obiekt zabytkowy. Obecnie budynek mieszkalny.
- **Szkoła żydowska** – z początku XX w. Po II wojnie światowej Szkoła Podstawowa nr 4. Obecnie budynek jest siedzibą Zespołu Obsługi Placówek Oświatowych w Żyrardowie.
- **Dawna rzeźnia** – z ok. 1890 r., przebudowa wewnątrz w 1945 r. Po II wojnie światowej remiza Ochotniczej Straży Pożarnej. Obecnie stacja naprawy samochodów i siedziba Polskiego Związku Motorowego.

- **Tkalnia „Wanda”** – lata 60. XIX w. Na murze fabrycznym tablica z brązu z nazwiskami i datami urodzeń rozstrzelanych w tym miejscu przez hitlerowskiego okupanta w dniu 18 listopada 1943 r. żyrdowiaków.
- **Nowa przędzalnia Inu** – wzniesiona w latach 1910-1914, połączona krytym pomostem z usytuowaną obok starą przędzalnią. Obiekt był najnowocześniejszym i największym budynkiem żyrdowskiej fabryki. Jako jeden z pierwszych w Polsce wykonany w konstrukcji żelbetowej, przystosowany do obciążeń powstałych w wyniku pracy kilku tysięcy wrzecion. Na dachu budynku znajdował się zbiornik przeciwpożarowy. W latach 2007-2009 rewitalizowany ze środków prywatnych, pełni funkcję mieszkalno-usługową.
- **Brama wjazdowa** – przełom XIX i XX w.
- **Fabryka Wyrobów Lnianych** – niewielka, powstała w 1999 r. Fabryka Wyrobów Lnianych Spółka z o.o. (www.fwlinen.com.pl), kontynuatorka ponad 170-letniej tradycji lniarstwa w Żyrdowie.
- **Dworzec kolejowy** – zbudowany ok. 1920 r. w stylu dworku polskiego, wg projektu arch. Romualda Millera. Poczekalnia ozdobiona 4 kolumnami w stylu jońskim.
- **Wieża ciśnień** – ok. 1922 r., zlokalizowana przy dworcu kolejowym.
- **Dom Chodaka** – z 1900 r. A. Chodak - wybitna postać cechu murarzy i cieśli, budowniczy obiektów sakralnych m.in. kościoła p.w. Matki Bożej Pocieszenia w Żyrdowie.
- **Secesyjny budynek banku** – wzniesiony przez Żyrdowskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu w 1913 r. Po 1945 r. Narodowy Bank Polski. Obecnie siedziba PKO S.A.
- **Cmentarz rzymskokatolicki i ewangelicki** – założony w 1881 r., do 1891 r. pod zarządem Fabryki Wyrobów Lnianych, później pod opieką tutejszej parafii rzymskokatolickiej. Do najciekawszych obiektów należą: grobowiec wnuczki Karola Augusta Dittricha - Marie Marcellin z 1884 r., kaplica grobowa A. Chodaka z 1911 r., kaplica grobowa M. Wątróbskiego - murowana z początku XX w., kwatery żołnierzy z 1920 r., z września 1939 r., partyzantów poległych w czasie II wojny światowej oraz zabitych żołnierzy Armii Czerwonej, którzy po ciężkich walkach z niemieckim okupantem zajęli Żyrdów 16 stycznia 1945 r.
- **Cmentarz żydowski** – założony w XIX w. Do czasów dzisiejszych zachowało się około 200 nagrobków oraz dom przedpogrzebowy z końca XIX wieku. Pomnik postawiony w 1968 r. dla upamiętnienia pomordowanych przez niemieckiego okupanta żyrdowskich Żydów – ofiar holokaustu.
- **Kościół baptystów** – wzniesiony w 1895 roku na planie prostokąta w stylu neoromańskim. Obok, w narożu parceli, znajduje się piętrowy dom parafialny z tego samego okresu. Zbór baptystów w Żyrdowie istnieje do dziś.
- **Willa Zyskinda** – drewniana z 1899, proj. M. Rudakowski. Jeden z cenniejszych, nielicznych budynków drewnianych w Żyrdowie.

Muzea, wystawy, galerie

Muzeum Mazowsza Zachodniego, ul. Karola Dittricha 1, 96-300 Żyrardów, tel.: 46 855 33 13, 855 41 79, fax: 46 854 81 80; www.muzeumzyrardow.pl,

Oddział Muzeum: Gabinet Pisarza Pawła Hulki-Laskowskiego, ul. G. Narutowicza 34, 96-300 Żyrardów, tel.: 46 855 27 13.

Imprezy cykliczne

- **Europejskie Integracje Muzyczne** (współorganizowane przez Centrum Kultury w Żyrardowie) – Celem imprezy, oprócz upowszechniania muzyki jazzowej, jazz-rock, funky, rhythm'n'blues, fusion, jest wymiana doświadczeń artystycznych oraz inspirowanie młodych muzyków do poszukiwań własnych dróg artystycznego rozwoju. www.eim.zyrardow.pl
- **Europejskie Dni Dziedzictwa w Żyrardowie** – piknik kulturalny, wystawy, koncerty i festiwale.
- **Żyrardowskie Wieczory Literackie.**

Walory naturalne

Żyrardów leży w centrum Polski, w zachodniej części Niziny Mazowieckiej, między dwiema wielkimi aglomeracjami: warszawską i łódzką, nad rzeką Pisią (prawy dopływ rzeki Bzury). Graniczy z kompleksem Lasów Guzowskich, ciągnąc się na zachód od aż po Puszcze Bolimowską. Na południowy wschód rosną Lasy Radziejowskie (resztki dawnej Puszczy Jaktorowskiej).

Park im. Karola Dittricha (ul. Dittricha) założony w końcu XIX w. w stylu krajobrazowo-naturalistycznym, stanowił prywatną własność ówczesnego właściciela fabryki – Karola Dittricha. Charakteryzuje go łagodnie ukształtowana, swobodna rzeźba terenu z naturalistycznym układem wodnym dwóch strumieni, z dziewięcioma kamiennymi mostkami. Przez kanał przemysłowy, dzielący park na dwie części, zostały przerzucone dwa mostki. Kolejne dwa przechodzą nad rzeką Pisią. Park jest okazałą oprawą willi zbudowanej w latach 80. XIX wieku w stylu kostiumu francuskiego, o charakterystycznym mansardowym dachu z lukarnami. Obecnie w willi Dittricha mieści się Muzeum Mazowsza Zachodniego. Głównym elementem parku jest okazały starodrzew z jedenastoma pomnikami przyrody. Uwagę przykuwają dwa potężne platan klonolistny (*Platanus x hispanica*), trzy okazałe olszyny (*Alnus*) nad kanałem, trzy wiązy szypułkowe (*Ulmus laevis*), grab (*Carpinus*) i dąb szypułkowy (*Quercus rober*). Najwyższym z pomników przyrody, mierzącym ok. 40 m, jest potężny orzech czarny (*Juglans nigra*) o egzotycznych, strzępiastych liściach. Rośnie przy jednej z kładek nad kanałem. Sześć pomników przyrody ma obwód pnia powyżej 2 m, pięć kolejnych przekroczyło 3 m.

Pomniki przyrody na cmentarzu rzymskokatolickim i ewangelickim przy ulicy Limanowskiego (topola biała, dąb szypułkowy - 2 szt., klon pospolity - 2 szt. oraz dęby szypułkowe przy ulicach: Akacyjowej 28, ul. Młyńskiej 9, ul. 1 Maja 52, ul. Czysta 5, PGKiM, ul. Bohaterów Warszawy 34/ul. Słowackiego oraz przy dworcu kolejowym przy pl. Piłsudskiego.

Połowa obszaru powiatu żyrardowskiego została objęta ochroną prawną z uwagi na wysokie walory pejzażu urbanistyczno-przyrodniczego oraz historyczno-kulturowego. Obecnie niemal cały zachodni i południowo-zachodni oraz środkowy i wschodni rejon powiatu żyrardowskiego (263,89 km², co stanowi aż 49,54% powierzchni powiatu)

został włączony prawną ochroną konserwatorską w rozległy system ochrony krajobrazu, jako Obszar Chronionego Krajobrazu pn.: Bolimowsko-Radziejowicki Obszar Chronionego Krajobrazu z Doliną Środkowej Rawki.

Niewątpliwie najistotniejszym walorem przyrodniczo-krajobrazowym (oprócz pejzażu urbanistyczno-przyrodniczego i historyczno-kulturowego) jest wyjątkowy charakter występowania wód płynących (rzeki, strugi, strumyki, ruczaje oraz liczne strefy źródłiskowe), które na obszarze powiatu biorą swój początek. Większości tych cieków o urozmaiconej morfologii dolin, towarzyszą liczne smugi łąk oraz zagajniki liściaste. Stanowi to zasadniczą istotę podstawowych cech ochrony tego obszaru. Zatem rola, jaką odgrywa system Obszaru Chronionego Krajobrazu w całym regionie Zachodniego Mazowsza, sprowadza się zasadniczo do ochrony unikalnych części zlewni: rzeki Rawki i jej dopływów (w tym rzeki Korabiewki, Rokity i Grabinki), rzeki Pisi-Gągoliny i Pisi-Tucznej oraz rzeki Jeziorki, jak również terenów dolinnych, kompleksów leśnych, użytków ekologicznych, licznych jazów młyńskich oraz rozlewisk i starorzeczy, zapewniając utrzymanie wysokich walorów przyrodniczych i krajobrazowych.

Wysoka wartość przyrodnicza zwartych kompleksów leśnych Puszczy Bolimowskiej, która zajmuje środkowo-zachodnią i południową-zachodnią część powiatu żyrardowskiego, stała się m.in. podstawą do utworzenia 26 września 1986 r. Bolimowskiego Parku Krajobrazowego o łącznej powierzchni 23 130 ha. Ponadto istotna wartość przyrodnicza zwartych kompleksów leśnych, które zajmują wschodnie rejony powiatu, zróżnicowany kulturowo krajobraz rolniczy występujący w strefie krawędziowej Wysoczyzny Rawskiej, w którym dominuje mozaika pól uprawnych, sadów owocowych, niewielkich obszarów leśnych, zagajników oraz łągów przystrumykowych nad rzeczkami oraz wybitne walory urbanistyczno-przyrodnicze oraz historyczno-kulturowe, stały się podstawą projektowanego do utworzenia (na styku powiatów grodzkiego, grójeckiego i żyrardowskiego – gmina Radziejowice i gmina Mszczonów) Parku Krajobrazowego im. Józefa Chełmońskiego.

Rezerваты przyrody

Na obszarze powiatu żyrardowskiego znajduje się pięć rezerwatów przyrody, w tym trzy leśne, jeden wodny i jeden łąkowo-wodny. Są to:

- **Puszcza Mariańska** - Leśny rezerwat przyrody o powierzchni 120,39 ha. Utworzony w 1983 r. na terenie gminy Puszcza Mariańska. Jest to zarazem Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy. Jego utworzenie ma na celu ochronę lasu grądowego z rzadkimi chronionymi roślinami w runie.
- **Dąbrowa Radziejowicka** - Leśny rezerwat przyrody o powierzchni 51,27 ha. Utworzony w 1984 r. na terenie gminy Radziejowice. Jego utworzenie ma na celu zachowanie dąbrowy świetlistej z chronionymi gatunkami roślin w runie.
- **Grądy Osuchowskie** - Leśny rezerwat przyrody o powierzchni 96,39 ha. Utworzony w 1982 r. na terenie gminy Mszczonów. Jego utworzenie ma na celu ochronę zróżnicowanych zbiorowisk grądowych oraz boru bagiennego o charakterze reliktowym z chronionymi gatunkami roślin.
- **Rzeka Rawka** - Wodny rezerwat przyrody o łącznej powierzchni 487 ha. Na terenie powiatu zajmuje powierzchnię ok. 15 ha. Rzeka Rawka na całej swojej długości wraz z ujściowymi odcinkami dopływów tj.: Krzemionki, Białki i Korabiewki została objęta w roku 1983 prawną ochroną konserwatorską jako

wodny rezerwat przyrody, będący osią hydrograficzną Bolimowskiego Parku Krajobrazowego. Jego utworzenie ma na celu ochronę typowej rzeki nizinnej ze stanowiskami roślin rzadkich i chronionych oraz ciekawej fauny, ichtiofauny i awifauny.

- **Stawy Gnojna** im. Rodziny Bieleckich - Łąkowo-wodny rezerwat przyrody o powierzchni 19,35 ha. Utworzonym w 2004 r. na terenie gminy Mszczonów. Jest to zarazem Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy mający na celu ochronę zbiorowisk wodno-łąkowych i bogatej awifauny, jako wysokiej wartości walor florystyczno-faunistyczny tego regionu.

Szlaki

Spacer po XIX-wiecznej osadzie fabrycznej www.zyrardow.pl

Trasy rowerowe

- **Żółty** - Mszczonów - Radziejowice - Żyrardów – Mszczonów, dł. - 46 km

Warto zobaczyć - Dworek Gnojna, Rezerwat "Stawy Gnojna", Kapliczka św. Onufrego w Ciemno-Gnojnjej, klasycystyczny Kościół pw. św. Kazimierza Królewicza w Radziejowicach, Zabytkowa Aleja Lipowa w Radziejowicach, Zespół Pałacowo-Parkowy w Radziejowicach (Pałac, Dworek Modrzewiowy, Kuźnia, Stajnia), Zalew Hamernia, Rezerwat "Dąbrowa Radziejowska", Zalew Żyrardowski, Park im. Karola Dittricha z Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, XIX-wieczna osada fabryczna w Żyrardowie.

- **Czarny** - Mszczonów - Grzegorzewice – Mszczonów, dł. 15 km.

Warto zobaczyć - Pałac Adwokatury, stawy hodowlane w Grzegorzewicach.

- **Zielony** - Mszczonów - Lutkówka - Osuchów – Mszczonów, dł. 38 km.

Warto zobaczyć - Stawy św. Anny, Kościół pw. św. Trójcy w Lutkówce, Zespół Pałacowo - Parkowy w Osuchowie, Kościół pw. św. Stanisława, Biskupa i Męczennika, Rezerwat Grądy Osuchowskie

- **Niebieski** - Mszczonów - Korabiewice - Olszanka - Puszcza Mariańska – Mszczonów, dł. 40 km.

Warto zobaczyć - Wieś Korabiewice, Kościół pw. św. Matki Bożej Anielskiej w Korabiewicach, wieś Olszanka, zabytkowy budynek L.O. im. Czesława Tańskiego w Puszczy Mariańskiej, Zespół Kościelno-Klasztorny Ojców Marianów w Puszczy Mariańskiej, Senatorówka - siedziba Nadleśnictwa Radziwiłłów, Rezerwat leśny Puszcza Mariańska.

Informacja turystyczna

- **Punkt Informacji Turystycznej PTTK w Żyrardowie**, ul. Waryńskiego 46, 96-300 Żyrardów, tel.: 46 855 30 74, 601 269 357
www.zyrardow.pttk.pl, poczta@zyrardow.pttk.pl
- **Wydział Promocji i Kultury, Urząd Miasta w Żyrardowie**, pl. Jana Pawła II nr 1 i 2, 96-300 Żyrardów, tel./fax: 46 856 76 09; www.zyrardow.pl, promocja@zyrardow.pl
(możliwość wynajęcia przewodnika po uprzednim zgłoszeniu telefonicznym)

- **Centrum Kultury w Żyrardowie**, pl. Jana Pawła II 3, tel.: 46 855 30 54, 46 855 35 46, 96-300 Żyrardów; ck.zyrardow.pl, ck@zyrardow.pl
- **Lokalna Organizacja Turystyczna Mazowska Zachodniego**, ul. Limanowskiego 45 lok. nr 201, 96-300 Żyrardów, tel.: 535 924 888, 46 855 37 17 w. 37; www.turystycznemazowsze.pl, www.lotmz.org, biuro@lotmz.org

Baza sportowo-turystyczna

- **Ośrodek Sportu i Rekreacji**, Hala Sportowa, ul. Chopina 1, 96-300 Żyrardów, tel./fax: 46 855 33 53, e-mail: osir@zyrardow.pl, www.osir.zyrardow.pl
- **Zespół sportowy na os. Wschód**, ul. Stefana Jodłowskiego 25/27, tel.: 46 854 16 45, fax: 46 854 16 46
- **„AQUA ŻYRARDÓW”**, ul. Stefana Jodłowskiego 25/27, 96-300 Żyrardów, tel.: 46 854 16 46 (kasa basenu w. 110, hotel w. 106, kręgielnia, bar, bilard w. 109, lodowisko w. 129)
- **Zalew Żyrardowski**, ul. Ziółowa, tel.: 605 926 89
- **Korty tenisowe, tor kolarski**, ul. Żeromskiego 13, tel.: 46 856 19 57.

Gastronomia

Bachus Restauracja, ul. Jaktorowska 58 - wejście od ul. Południowej 2B
tel.: 46 854 22 93, 694 477 302, 508 137 819, www.restauracjabachus.pl

Ad Rem Kawiarnia, ul. POW 20/24, tel.: 46 855 20 60

Amaretto Restauracja, ul. Jodłowskiego 25/27, tel.: 504 484 494

Biesiadowo Pizzeria, al. Partyzantów 15/20 (wejście od ul. Mireckiego)
tel.: 46 856 76 76, 505 514 100, www.biesiadowo.pl

Cafanka Kawiarnia, ul. Hiellego 2, Żyrardów, tel.: 728 967 457

Cafe Filizanka, ul. Mireckiego 83, Żyrardów, tel.: 692 714 761, www.cafefilizanka.pl

CLUB 3 ART, plac Piłsudskiego 1 (budynek dworca PKP), tel.: 502 054 661

Coloseum Restauracja, ul. Izy Zielińskiej 9a, tel.: 504 256 337,
www.pizzeria-coloseum.pl

Da Grasso Pizzeria, ul. Partyzantów 7, tel.: 46 855 62 74

Dziupla, ul. Legionów Polskich 52

Golden Branch, ul. Sikorskiego 28, tel./fax: 46 856 11 03

Havana Cafe, ul. Środkowa 42

Karo Restauracja, ul. Limanowskiego 42, tel.: 46 855 27 17

Marrakesh Restauracja & Pub, ul. Izy Zielińskiej 17, tel. 603 907 977

McDonald's, ul. Reymonta 2, tel.: 46 854 80 30, tel./fax: 46 854 42 48

Monika Restauracja, ul. Okrzei 2

Performer - centrum sztuki, kawiarnia-galeria, ul. Dittricha 18

Piccolo Pizzeria, ul. kpt. Pałaca 80, tel.: 46 855 98 50

Pivnica Ceska, piwiarnia czeska, ul. Kapitana Pałaca 76, tel.: 46 854 80 53,
www.pivnica-ceska.pl

PUB TROLL, ul. Mireckiego 95

Romantika Pizzeria, ul. Kościuszki 13, tel.: 46 855 30 58, www.e-romantika.pl

Szpułarnia Restauracja, ul. Nowy Świat 8/1, tel.: 46 855 29 31, www.szpułarnia.net

Tropicana Pizzeria, ul. Skrowaczewskiego 6, tel./fax: 46 855 50 59, www.tropka.pl

Tygielek Kawiarnia, herbaciarnia, pl. Jana Pawła II nr 3, tel.: 46 855 66 22, www.tygielek.pl

Noclegi

Aqua Żyrardów, hotel, sale konferencyjne, ul. Stefana Jodłowskiego 25/27, 96-300 Żyrardów, tel./fax.: 46 854 16 46, www.aqua.zyrardow.pl

Noclegi M4, ul. 1 Maja 37 A, 96-300 Żyrardów, tel.: 601 154 846, www.hotel.zyrardow.net

Hotel BACHUS, pokoje hotelowe, szkolenia, konferencje, ul. Jaktorowska 58 - wejście od ul. Południowej 2B, tel.: 46 854 22 93, 694 477 302, 508 137 819, www.restauracjabachus.pl

Ośrodek Sportu i Rekreacji, ul. Żeromskiego 13, 96-300 Żyrardów, tel.: 46 856 19 57, tel./fax: 46 855 33 53, www.osir.zyrardow.pl

Turysta, noclegi, ul. 1 Maja 63, 96-300 Żyrardów, tel./fax: 46 855 45 12

Komunikacja

Autobusowa: Połączenia autobusowe w regionie obsługuje spółka PKS Grodzisk Mazowiecki oraz kilku przedsiębiorców posiadających autobusy kursujące na terenie powiatu żyrardowskiego (głównie na trasie do Mszczonowa). Miasto Żyrardów posiada również codzienne połączenie pośpieszne z Radomiem, Płockiem, Włocławkiem, Toruniem i Bydgoszczą, obsługiwane przez PKS Radom.

Kolejowa: Przez Żyrardów przebiega linia kolejowa łącząca Warszawę z Łodzią oraz Warszawę ze Śląskiem. W Żyrardowie zatrzymują się pociągi osobowe Kolei Mazowieckich (połączenia z Warszawą i Skierniewicami), InterRegio Przewozów Regionalnych (połączenia z Łodzią i Warszawą) oraz pociągi TLK spółki PKP Intercity (połączenia głównie z Łodzią i Warszawą, ale także m.in. z Katowicami, Częstochową, Wrocławiem, Olsztynem i Siedlcami). Linia kolejowa odgrywa ważną rolę, zapewniając mieszkańcom Żyrardowa dojazd do pracy czy szkoły w Warszawie, czas przejazdu wynosi od ok. 30 (pociągi InterRegio i TLK) do ok. 50 minut (pociągi osobowe).